

JANSENISMUS A BLAISE PASCAL (téma č. 22)

JANSENISMUS

Ve Francii byla v 16. st. prodělána těžká krize národní jednoty v podobě vleklých náboženských válek mezi protestanty a katolíky, ukončených tolerančním ediktem Nantským r. 1598. Mezi lety 1590 – 1640 ve Francii na katolické straně vzrostl nábož. zápal ohlašující nástup protireformace v tridentském duchu. Obnovená katolická náboženská horlivost byla výsledkem působení protireformačního úsilí, jež vycházelo ve Francii především z okruhu kardinála Pierre de Bérulle¹, který se postavil do čela strany zbožných². Tato strana zbožných sdružovala v první fázi snad všechny proudy katolické protireformace v zemi.

Luther a Kalvín přijali radikální stanovisko o zkaženosti člověka poté, kdy se Adam dopustil prvotního hříchu, lidská vůle je od té doby sama o sobě neschopna vykonat morálně dobrý skutek. Katolická potridentská protireformace se snažila čelit v zásadě dvojí cestou:

- jakýmsi návratem k původnímu augustinskému³ rigorismu, který je typický pro všechny proudy hnutí obnoveného náboženského zápalu (kam patří i jansenismus),
- orientace jezuitská, která se opírala do značné míry o dílo španělského jezuita Luise Moliny⁴.

Uvnitř francouzského protireformačního hnutí se tak časem vykrystalizovaly dva protikladné směry, které se prudce potíraly - jezuitismus a jansenismus. Cíle měly společné: obnova a upevnění víry, prohloubení disciplíny, překonání vlivu protestantů.

Jansenismus však navíc požadoval prohloubení a očištění náboženského života, strohou přísností ve víře a zdůrazňoval přísný mravní řád. Přihlásil se k vyhraněné nauce o předurčení (predestinaci), která jej přiblížila k reformním snahám protestantismu. To vedlo ke střetu s katolickými církevními autoritami a zejména s jezuitou.

Jezuitský probabilismus, jenž jansenisté nejvíce napadali, byla morálně-teologická teorie, která podle jezuitů připouští jakékoli morální jednání, je-li racionálně zdůvodnitelné.

¹ Stoupenec augustinské linie protireformace, mj. uvedl do Francie oratoř Ježíše Krista a řád ursulinek.

² Vznikla ve 30. letech 17. st.

³ Pro Augustina představuje milost souhrn božích darů, které se vztahují ke spáse člověka a jež jsou reálně odlišné od přírody a jejich dějů. Jde o nadpřirozený dar odlišný od čehokoli přirozeného. Proti světu jako místu zkázy stojí pouze boží vůle a milost.

⁴ Pro Molinu je milost souběh lidské vůle a boží milosti, predestinace existuje pouze jako předjímání lidských skutků, nikoli jako finalita určená Bohem.

Probabilismus vedl k laxnosti, která vybízela k hříchu. Sami jansenisté zavedli tak rigoristickou svátostnou praxi, že průměrní věřící byli fakticky od sv. přijímání vyloučeni. Pro svůj rigorismus nebylo masově rozšířeno.

Jansenisté byli jistě přesvědčenými katolíky, horlivými stoupenci protireformace, nesmiřitelnými protivníky protestantů stejně jako jezuité. Potřebu hlubokého vnitřního obrácení každého jedince k Bohu jansenismus prohlubuje ve smyslu teze o „skrytém Bohu“ (deus absconditus) : člověk si není nikdy jist, zda se mu zjevuje jasně vůle boží, zda jedná a žije s ní ve shodě. Musí tedy do značné míry svět odmítat a vzdalovat se mu.

Jansenismus je pojmenován po holandském katolickém knězi a profesorovi doktoru **Corneliu Janseniovi** (1585-1638). Tento biskup byl ústřední postavou celého hnutí. Nejen proto, že mu dal své jméno a že byl spjat přátelstvím s Duvergierem (viz dále), ale především proto, že to bylo jeho dílo *Augustinus*, respektive zápas o některé teze z tohoto díla vybrané, jež vyvolaly teologické spory, odsouzení, protesty, do nichž zasahuje i Pascal. Relativně pozdní příchod Augustina však nemohl vyvolat hnutí, které se ve Francii spojovalo se jménem autora, stejně jako se jménem klášter Port-Royal.

Narodil se v Arquoy v jižním Holandsku nedaleko Leerdamu. Obrátil se na univerzitní dráhu a stal se rektorem na univerzitě v Lovani. Roku 1635 byl jmenován římskokatolickým biskupem v Ypres. Ve svém učení navázal na Augustinovy názory o Boží svrchovanosti, milosti a hříchu. Těžce nesl, že se katolická církev stává mravně lhostejnou a vzdaluje se Augustinově učení o milosti. Sám zevrubně studoval Augustinovy spisy a po celý svůj život pracoval na sepsání obsáhlého výkladu jeho učení pod názvem *Augustinus*. Dílo dokončil v dubnu r. 1638, hned následujícího měsíce však umírá na mor.

Knihy se setkala s okamžitým odporem jezuitů, řádu, který proti augustinismu vystupoval nejostřeji. Ti přiměli papeže Inocence X., aby r. 1653 odsoudil pět tezí.

Jansenius chápal lidskou přirozenost jako pole sváru protikladných pudů. Tuto základní tezi rozvinul ve spisech *O milosti prvního člověka* a *O milosti Spasitele* učením o bytostném rozdílu mezi stavem nevinnosti prvotního člověka a stavem po jeho pádu. Před pádem se nacházel člověk ve stavu rovnováhy mezi dobrem a zlem a byl dokonale svoboděn volit mezi oběma. Po prvotním hříchu však člověk tuto svobodu ztratil a nyní je vystaven nutnosti buď činit zlo, je-li vystaven vlivu žádostivosti, nebo činit dobro, dostalo-li se mu k tomu od Boha nezbytné milosti. Žádostivost a milost jsou dvě podoby slasti, které determinují lidskou vůli, což se v člověku projevuje jako nezamýšlené bezděčné hnutí, jež jej vede k něčemu, co mu vyhovuje nebo je mu příjemné. „*Slast je pro člověka natolik důležitá,*

že bez ní nemůže způsobit ani zlo, ani bez ní nemůže vykonat dobro.“⁵ Veškeré lidské skutky vykonané bez milosti jsou nutně hříšné.

Protože člověk dle Jansenia. neví a nemůže vědět, k čemu byl předurčen, musí žít vlastně životem světce: například se musí vzdát každého světského uznání a úspěchu, neboť v nich nemůže - na rozdíl od kalvinismu - spatřovat spravedlivou odměnu a projev Božího souhlasu za ctnostný, pracovitý život. Naprostá nejistota, pokud jde o rozpoznání boží vůle, vede zejména stoupence krajního jansenismu k tezi o tom, že „Bůh je skryt“. Jansenista nemá žádnou záruku, žádné viditelné potvrzení, že Bůh jeho jednání schvaluje. To vedlo k odchodu ze světského života do ústraní, spojeného s prostým odříkavým a jednoduchým životem podle ideálu prvotního křesťanství.

Někdy je uváděn jako spoluzakladatel jansenismu Jean Duvergier de Haurenne běžně zvaný **abbé de Saint-Cyran** (1581 – 1643)⁶. Jeho život a působení vlastnímu rozmachu jansenismu předcházely. Duvergier se stal představeným kláštera Saint-Cyran a byl osobním přítelem Jansenia. Projevil zcela otevřeně svoje reformní snahy, jejichž společným a hlavním jmenovatelem je zpřísnění života natolik, aby vedl k opravdovému asketickému vzoru původního křesťanství. Sám poskytoval příklad svému okolí a také se věnoval misijní činnosti. Byl jedním z duchovních vůdců hnutí katolické obnovy.

Jansenismus nezůstal zcela jednotný, časem se dělil do několika proudů. Linie, kterou zastával abbé de Saint-Cyran, vedla u některých stoupenců k nekompromisnímu radikalismu, což byl případ i jeho synovce **Martina de Barcos** (1600 – 1678). Tento druhý abbé de Saint-Cyran zastával extrémní tendence jansenismu – odmítal jakékoli angažování se „ve světě“, byl nepřítelem politické aktivity, hlasatelem naprosté lhostejnosti vůči všemu světskému.

Proti jeho nesmlouvavému morálnímu rigorismu a extrémismu v odmítání světa se staví výrazně svou osobností, názory i dílem snad nejznámější postava francouzského jansenismu 17. st. **Antoine Arnauld** (1612 – 1694), který obdržel přídomek „Velký“. Byl posledním dvacátým dítětem Antoina Arnaulda. Rodina Arnauldů byla významná počtem svých členů, dodávala sama o sobě francouzskému jansenismu velmi značný počet jeho představitelů a stoupenců. Samotnému klášteru Port-Royal dala mnoho řeholnic a laické komunitě tohoto kláštera nejednoho z jejich „samotářů“ (neméně než 17 členů této rodiny).

Ke studiu teologie Arnaulda přivedla jeho rodina, především o 21 let starší sestra, abatyše Angelika. Ta provedla reformu kláštera Port-Royal zhruba v době Antoinova narození. Byl plodným autorem: *O častém přijímání*, *Apologie* (obhajoba učení biskupa Jansenia), *Listy*

⁵ Horák, Petr: *Svět Blaise Pascala*, Vyšehrad, Praha 1985, s. 38.

⁶ *Ibid.*, s. 96.

na obhajobu vévody z Liancourtu. Podílel se i na dílech *Logika* (společně s Nicolem) a *Gramatika*, které vznikly v souvislosti s tzv. malými port-royalskými školami.

Byl mluvčím umírněného jansenismu, neváhal „zasáhnout do světa“ a jménem zdravého rozumu usilovat o rozumnou dohodu s odpůrci. Přivítal tzv. církevní smír z roku 1668, jímž bylo přechodně ukončeno stíhání jansenistů a především kláštera Port-Royal. Hnutí jansenismu a samotný klášter Port-Royal v mnohém takřka splývaly s rodinou Arnauldů. Z této rodiny vzešly rovněž dvě významné abatyše kláštera, **matka Angelika** (1591 – 1661), sestra dr. Arnaulda, a matka Angelika de Saint-Jean (1624-1684), jeho neteř.

Isaac Le Maître de Saci, znám jako Monsieur de Saci – **pan de Saci** – přispíval k dodržování saint-cyranovského ducha mezi řeholnicemi v Port-Royal a tamějšími „samotáři“. V těžkých dobách perzekuce jansenistů a kláštera Port-Royal byl chápán jako duchovní vůdce. V letech 1666 – 68 byl vězněn v Bastile. Z dalších významných představitelů jmenuji alespoň Claudie Lancelota (1615 – 1695) a Pierre Nicola (1625 – 1695).

Přes všechnu snahu mnohých jansenistů 17. st. vyhnout se politice, byly osudy francouzského jansenismu s politikou své doby propleteny. Nikoli v 17. st., ale až ve století 18. se jansenismus skutečně politickou ideologií stal. Politický jansenismus 18. st. přestal být pro většinu Francouzů odnoží augustinské teologie a morální nauky a změnil se v jistý druh opozice proti absolutismu, proti neústupnosti kurie, s jakou zasahovala do francouzského církevního života. Pro stoupence prvotního jansenismu z pol. 17. st. by byly politické ambice, jež se skrývaly za politickým jansenismem následujícího století, nepředstavitelné.

Na základě papežských odsouzení r. 1653 a 1713 (bula Inocence XII. Unigenitus) se jansenisté spojili s protivníky římského centralismu (galikanismus, josefinismus). Když král Ludvík XIV. r. 1710 dal zničit centrum francouzského jansenismu klášter Port-Royal, uprchli někteří jansenisté do Holandska. Tam se odštěpili od Říma a založili r. 1723 katolicko-jansenistickou církev v Utrechtu v čele se zdejším arcibiskupem. Její zbytky zanikly na počátku 19. stol. Ohlas měl v Rakousku, Německu a Itálii.

PORT-ROYAL

Klášter Port-Royal des Champs byl ohniskem jansenistického učení a jeho viditelným symbolem. Nacházel se asi 30 km jihozápadně od Paříže a byl založen ve 13. století. Dobře sloužil cisterciáckým řeholnicím až do 16. stol., kdy byl ještě rozšířen. V 16. století však také došlo k značnému uvolnění klášterní disciplíny (např. většině řeholnic sloužil klášter jako

útulek, do něhož umisťovaly jejich rodiny své neprovdané nebo ovdovělé dcery)⁷, což se stalo předmětem reformy matky Angeliky. Jejím působením nastupuje v dějinách kláštera nová éra, úzce spjatá s hnutím náboženské obnovy, jehož protagonisty byli kardinál Bérulle, abbé de Saitn-Cyran ad.

Osoby, jež zde zůstávaly natrvalo, byly vyděleny ze společenského života více, než mniši jiných řádů. Od roku 1637 se začali usazovat kolem kláštera tzv. „samotáři“ - lidé, kteří se úplně odvrátili od světa⁸. „Samotáři“, někdy označovaní jako „pánové z Port-Royal“, byla pospolitost bez jakýchkoli řeholních slibů a řádové vázanosti. Věnovali se studiu, meditaci, charitativní činnosti a v jejím rámci rovněž vyučování na tzv. malých školách kláštera Port-Royal. Rovněž díky nim nabyl klášter pověsti mimořádného střediska duchovní obnovy a horlivosti úzce vázané také na jansenionvo učení.

Tzv. malé školy Port-Royalu byly školy⁹, které poskytovaly vzdělání většinou dětem z okruhu rodin, které byly spjaty s Port-Royalem. Produkovaly též kvalitní učebnice (př. Logika, Gramatika). Neměly však dlouhého trvání. Jakmile se rozvinula polemika proti Janseniovi, docházelo k útokům na Port-Royal. V souvislosti s upevňováním absolutistické moci Ludvíkem XIV. a jeho snahou definitivně sjednotit zemi po stránce náboženské se Port-Royal ocitl pod duchovním dohledem jezuitů. Po odsouzení článků Jansenia fr. státní rada nařídila všem duchovním osobám, aby podepsaly tzv. formulář, jímž se vyslovoval souhlas s odsouzením některých tezí, vybraných z Janseniova Augustina. Řeholnice Port-Royalu odmítaly podepsat, což vedlo ke zrušení tzv. malých škol a odchodu „samotářů“.

R. 1679 došlo k opětné perzekuci a započala se postupná likvidace kláštera, jež vyvrcholila r. 1708 bulou papeže Klementa XI., rušící klášter výslovně. Dne 19. září 1709 byly za policejní listence vyhnány poslední řeholnice, r. 1711 byly zbořeny a srovnány se zemí klášterní budovy. Současně probíhalo i pronásledování jansenistů.

BLAISE PASCAL (1623 – 1662)

Blaise Pascal se narodil 19.června 1623 v Clermontu ve Francii. Pocházel z rodiny úřednické šlechty. Matka mu zemřela, když mu byly pouhé dva roky, takže jej i se dvěma sestrami vychovával otec. Již jako dítě měl nadání pro matematiku. V 17 letech publikoval svou první matematickou práci *Pojednání o kuželosečkách*. O dva roky později zkonstruoval počítací stroj. Byl průkopníkem počtu pravděpodobnosti. Zajímal se také o fyziku, rokem

⁷ Horák, Petr: *Svět Blaise Pascala*, Vyšehrad, Praha 1985, s. 74.

⁸ Prvním a proslulým samotářem byl Antoine Le Maître (1608 – 1659), synovec Velkého Arnaulda.

⁹ Snad neproslulejším žákem byl dramatik Jean Racine (1639 – 1699).

1646 zahájil pokusy, jimiž po Torricellim prokázal existenci vzduchoprázdna a dospěl jimi k poznatku, že tlak vzduchu závisí na nadmořské výšce.

Události roku 1646 byly velmi významné pro mladého Pascala. Jeho otec si zlomil nohu a tři měsíce ho v jeho domě ošetřovali dva příslušníci náboženského hnutí, spřízněného s jansenismem, které se tehdy šířilo v Normandii. Získali napřed Blaise a pak i celou jeho rodinu pro své názory. Pascala to velice ovlivnilo a stal se z něho hluboce zbožný člověk.¹⁰ Někdy se o tomto náboženském zaujetí mluví jako o Pascalově „první konverzi“.

Roku 1652 se rozhodla Pascalova ml. sestra Jacquelina odejít proti bratrově vůli do kláštera Port-Royal. Někdy na podzim r. 1654 Pascal téměř přišel při nehodě o život. Koně, kteří táhli jeho kočár, se splašili a kočár zůstal viset z mostu nad řekou Seinou. Ačkoliv byl Pascal zachráněn a nebyl nijak fyzicky zraněn, psychicky to na něj velice silně zapůsobilo. Zanedlouho potom prožil svou další náboženskou zkušenost - 23. listopadu 1654 a zasvětil svůj život křesťanství. Tento den je označován jako den rozhodujícího obratu v jeho životě, mluví se o tzv. druhém obratu k náboženství.¹¹ „*Poznámky, které si v noci v náboženské extázi napsal, si dal prý zašít do podšívky svého kabátu, aby si je neustále připomínal.*“¹² Zdá se, že na Pascala zapůsobilo rovněž „zázračné“ uzdravení jeho neteře.¹³ Začal vydávat anonymní díla na náboženská témata. Prostřednictvím svojí sestry Jacqueliny přišel do osobního styku se společenstvím „samotářů“ Port-Royalu a sám se stal jeho aktivním členem.

Když vyzvalo francouzské shromáždění kléru každého duchovního i každou řeholnici, aby každý sám za sebe podepsal zavržení pěti Janseniových zásad, Římem prohlášených za kacířské, musela tak učinit i Pascalova sestra Jacqueline. Prý se z toho ale zhroutila a za několik dní zemřela¹⁴. Pascal tím velice trpěl, ale k podpisu se nepodřídil. Možná, že právě i tyto rozpory uspišily jeho smrt. Zemřel v Paříži 19. srpna 1662.

K Pascalovým nejznámějším dílům v oblasti krásné literatury patří **Listy venkovanovi**. Vznikly nejprve jako obrana Antoina Arnaulda, který si svou polemikou s teologickou fakultou na obranu Jansenia vysloužil r. 1656 odsouzení Sorbonou. Vycházely v letech 1656 a 1657. První vydání představovaly volně a anonymně tištěné Listy, druhé vydání bylo již souborné a podepsané pseudonymem L. de Montalta.

Jsou ironickou až sarkastickou polemikou proti jezuitům napsanou především na obhajobu jansenismu. Anonymní autor tu vystupuje jako zmatený přihlížející, který popisuje

¹⁰ <http://www.msu.cas.cz/fulltext/pascal.htm>

¹¹ Ibid.

¹² <http://www.physics.muni.cz/~cerm/blaise5.htm>

¹³ Horák, Petr: *Svět Blaise Pascala*, Vyšehrad, Praha 1985, s. 72.

¹⁴ <http://www.physics.muni.cz/~cerm/blaise5.htm>

právě probíhající dění svému příteli na venkově. Prvních deset Listů se výslovně obrací na fiktivního Pascalova přítele na venkově, 5. - 10. list byl věnován morálním zásadám jezuitů. „*Pascal ukazuje sílu i slabost jezuitského řádu, velikost i ubohost.*“¹⁵ Teprve dalších osm Listů se obrací výslovně na jezuity jako na adresáty.

Jsou morálním rozhořčením a poukazují na etické problémy. Brojí proti jezuitské přizpůsobivosti (při jejich misiích)¹⁶, jejich vlažnosti a lehkomyšlnosti. Tropí si posměch z jezuitské nauky o „probabilismu“, který je jim prostředkem, jak se neutkat s nízkými morálními požadavky doby. Jezuitská morální kasuistika se Pascalovi jeví jako libovolné porušování tradičních morálních norem. Ve svých Listech vyličil podstatu feudálně absolutistické morálky a vystoupil proti zneužívání náboženství pro politické cíle. Pascal zároveň odmítá, že by se jansenistické učení podobalo Kalvínovu.

Snaží se o pravdivé poznání, v němž by bylo v souladu morální citění s rozumem, víra s vědou. S dokumentací a teologickými argumenty mu pomáhaly Antoine Arnauld (na jehož obranu jsou první 3 listy psány) a Pierre Nicole. Reakcí na ně byla kniha *Odpověď na Listy venkovanovi od L. De Montalta, neboli rozpravy Alexandra a Eudoxe*. Pascalovy Listy byly Římem odsouzeny a v září 1657 byly zaneseny do Indexu - seznamu zakázaných knih.

Pascalovo nejslavnější filozofické dílo vyšlo až po jeho smrti a bylo nazváno *Myšlenky (Pensées)*. Je to sbírka osobních myšlenek o lidském utrpení a víře v Boha a Pascal na nich pracoval v letech 1656 – 1658. Původně zamýšlel napsat apologii křesťanství, ale dochovaly se jen fragmenty.

Pokusil se v nich o smíření vědy a náboženství, rozumu a víry. Ale velmi jasně si uvědomoval nemožnost svého počínání. Proto odmítl zdůvodňovat náboženství pomocí rozumu a logických konstrukcí, jak to dělala scholastika, ale viděl zdroj pravosti křesťanství v citu člověka. „*Srdce má své důvody, o kterých rozum vůbec nic neví.*“¹⁷ Snažil se rozpor mezi rozumem a vírou posvětit jako neřešitelný, a tím zachovat jak vědu tak náboženství.

Pascal patří s Galileim, Descartem a dalšími k spoluzakladatelům novodobého matematického poznání přírody, avšak nepodléhá iluzím o bezproblémové všemohoucnosti lidského intelektu. Lidská schopnost rozumem zvládat svět má své meze. Tato skepse se promítla i do Myšlenek. „*Posledním hrobem rozumu je uznat, že nekonečně mnoho věcí jej přesahuje. Jen slabý rozum nedospěje až k tomuto poznání.*“¹⁸

¹⁵ <http://www.physics.muni.cz/~cerm/blaise5.htm>

¹⁶ <http://www.msu.cas.cz/fulltext/pascal.htm>

¹⁷ Pascal, Blaise: *Myšlenky*, Mladá fronta, Praha 2000, s. 22.

¹⁸ *Ibid.*, s. 21.

Pascal si uvědomuje, že pro člověka je Bůh „skryt“, protože se lidem ztratila zjevná jistota správnosti jejich jednání. Člověk stojí sám tváří v tvář světu, věčnosti, jeho osamění mu nemůže nic ulehčit, jen víra, nikoli však formální víra, nýbrž víra opravdová. Svou negativní dialektiku vztahu člověka a ve světě skrytého Boha, Pascal překonával pouze svou „sázkou na Boha“, tj. sázkou na víru v něj. Tímto argument sázky se snaží dokázat víru v Boha racionálním způsobem: *"Zvažme ztrátu a zisk, zvolíte-li lva - že Bůh je ... vyhraje-li, vyhraje všechno, prohraje-li, neprohraje nic. Vsaďte tedy na to, že Bůh je, a neváhejte... Zde ovšem jde o výhru nekonečného života nekonečně šťastného, o jednu možnost zisku proti konečnému počtu možných ztrát, a přitom to, co dáváte v sázku, je také konečné....."*¹⁹ Pascal zde používá pravděpodobnostní a matematické argumenty, ale jeho hlavní závěr je *"...jsme nuceni hrát tuto hru."*²⁰ Každý člověk si musí zvolit, jestli věřit, nebo nevěřit. Neexistuje žádná další možnost. Je Bůh, nebo není? *"Rozum tuto otázku nedokáže s konečnou platností rozhodnout, my si však musíme vybrat, jak budeme žít. Co je v sázce? Sážíme pouze svůj krátký pozemský život. Vyhraje-li, získáme štěstí navěky. I když ale prohrajeme (protože Bůh není), všechno, oč přijdeme bude neřest a k dobru si pořád ještě připišeme ctnostnou povahu. Pro rozvážného hráče existuje jediná rozumná možnost."*²¹

K jeho dalším dílům patří *Spisy o milosti, Rozhovor s panem de Saci, pojednání O geometrickém duchu a O umění přesvědčovat*. Pascal je osobností dvojitě tváře: jedna se obrací vpřed, k světu rozumu a na něm založeného poznání, druhá se ohlíží zpět, k jistotám tradice.

POUŽITÁ LITERATURA

Horák, Petr: *Svět Blaise Pascala*, Vyšehrad, Praha 1985.

Lane, Tony: *Dějiny křesťanského myšlení*, Návrat domů, Praha 1996.

Pascal, Blaise: *Myšlenky*, Mladá fronta, Praha 2000.

<http://www.msu.cas.cz/fulltext/pascal.htm>

<http://www.physics.muni.cz/~cerm/blaise5.htm>

¹⁹ Pascal, Blaise: *Myšlenky*, Mladá fronta, Praha 2000, s. 101 – 103.

²⁰ *Ibid.*, s. 104.

²¹ Lane, Tony: *Dějiny křesťanského myšlení*, Návrat domů, Praha 1996, s. 198.